

Joanna Kumor-Mielnik
(Katolicki Uniwersytet Lubelski)

Budownictwo kościołów parafialnych w diecezji lubelskiej i janowskiej (podlaskiej) w latach 1805-1918

Problematykę niniejszego artykułu będziemy rozpatrywać na dwóch płaszczyznach, po pierwsze koncentrując się na sakralnym ruchu budowlanym (dotyczącym kościołów, z pominięciem innych obiektów przykościelnych) na obszarze diecezji lubelskiej w latach 1805-1918, a po drugie śledząc etapy upowszechnienia się budownictwa murowanego kościołów parafialnych, przy jednoczesnym zaniku drewnianego.

Pierwszy zakres naszych rozważań, będzie obejmował syntetyczną charakterystykę kościołów parafialnych wzniesionych na obszarze diecezji lubelskiej w latach 1805-1918, co pozwoli nam określić natężenie sakralnego ruchu budowlanego na jej terenie w poszczególnych dziesięcioleciach.

Kolejny etap naszych analiz będzie próbą ukazania dysproporcji w liczbie wzniesionych w poszczególnych dziesięcioleciach kościołów parafialnych, w kontekście ówczesnych przepisów prawa budowlanego dotyczących budowy sakralnych, jak również w odniesieniu do sytuacji społecznej i gospodarczej, a w szczególności do samego zaangażowania ziemiaństwa w fundacje nowych kościołów parafialnych.

Pisząc o kościołach wzniesionych na terytorium diecezji lubelskiej w latach 1805-1918, mamy na uwadze również te świątynie, które w 1818 r. weszły w skład nowo erygowanej diecezji janowskiej czyli podlaskiej, a do tegoż roku współtworzyły terytorium diecezji lubelskiej. Po kasacie diecezji janowskiej czyli podlaskiej, która nastąpiła w 1867 r., jej struktury terytorialne przez ponad pół wieku funkcjonowały w granicach diecezji lubelskiej, stając się jej integralną częścią.

Podstawą do napisania niniejszego artykułu stały się informacje o kościołach parafialnych zawarte w zestawieniach statystycznych, pochodzących z Archiwum Archidiecezjalnego w Lublinie, jak również dane zaczerpnięte z informatorów diecezjalnych tzw. schematyzmów¹. Kluczowymi dla podejmowanej w artykule problematyki oka-

¹ Znajdują się w nich informacje o materiale budowlanym kościoła parafialnego, latach wzniesienia murów i roku konsekracji świątyni, a niekiedy także o jej fundatorach. W XIX i na początku XX w. schematyzmy

zały się publikacje G. Welika² oraz A. Przegalińskiego³ i J. Żywickiego⁴. Przydatne w pewnym stopniu okazały się wiadomości zawarte w wydawanych dla poszczególnych województw, a w ich obrębie powiatów *Katalogach Zabytków Sztuki w Polsce. (Tom VIII. Województwo lubelskie. Zeszyty 1-18)*, które pomogły nam zweryfikować i potwierdzić dane z powyższych źródeł.

1. Dynamika budownictwa sakralnego na obszarze (archi)diecezji lubelskiej w latach 1805-2005. Zarys ogólny.

Dynamizm budownictwa sakralnego bezpośrednio odwołuje się do rozwoju sieci parafialnej, jednakże stanowi odrębny, wieloaspektowy problem badawczy. W niniejszym paragrafie spróbujemy określić skalę oraz dynamizm ruchu budowlanego kościołów parafialnych na badanym przez nas obszarze (archi)diecezji lubelskiej.

Swoimi badaniami objęliśmy 312 kościołów parafialnych wniesionych w latach 1805-2005. Pominęliśmy wszelkiego rodzaju kaplice noszące charakter tymczasowych, jak również wyłączyliśmy wszystkie świątynie wzniesione w tym okresie przez grekokatolików oraz przez wyznawców prawosławia, przekazane po ich rewindykacji i rekuncyacji do użytku łacinnikom. Warto zaznaczyć, że stanowiły one spory odsetek wśród wszystkich wzniesionych w XIX i w pierwszych latach XX w. kościołów parafialnych znajdujących się w ówczesnych granicach diecezji lubelskiej.

Proces budownictwa kościołów parafialnych na obszarze (archi)diecezji lubelskiej, zobrazowany przez nas na wykresie nr 1 wskazuje na niejednolite natężenie tego zjawiska w poszczególnych dziesięcioleciach, czego uwarunkowań należy szukać w zróżnicowanej w okresie dwóch stuleci sytuacji społecznej i gospodarczej, a przede wszystkim w stosunkach państwowo – kościelnych, od których zależała treść wydawanych przez władzę państwową rozporządzeń, przepisów, instrukcji oraz ustaw mających na celu wstrzymywać, bądź też sprzyjać budownictwu sakralnemu.

diecezji lubelskiej wychodziły pod różnymi tytułami: *Catalogus Cleri Saecularis Diaecesis Helmensis et Lublinensis* [za lata 1806-1808]; *Catalogus Cleri Saecularis Diaecesis Lublinensis* [1809-1822]; *Catalogus Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Lublinensis* [1823-1836, 1842]; *Consignatio Cleri Saecularis ac Regularis Dioecesis Lublinensis pro Anno Domini* [1837-1841]; *Elenchus Universi Cleri Dioecesis Lublinensis* [1843-1854]; *Catalogus Universi Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Lublinensis* [1855, 1857-1867, 1870-1877]; *Elenchus Universi Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Lublinensis pro Anno Domini* 1856; *Consignatio Universi Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Lublinensis Anno Domini* 1869; *Catalogus Ecclesiarum et Ultriusque Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Lublinensis pro Anno Domini* [1878-1917]; *Catalogus Ecclesiarum et Ultriusque Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Lublinensis et Janoviensis seu Podlachiensis pro Anno Domini* 1918; *Diecezja Lubelska. Informator historyczny i administracyjny*, oprac. M. T. Zahajkiewicz, Lublin 1985; *Archidiecezja lubelska. Historia i administracja*, red. M. T. Zahajkiewicz, Lublin 2000.

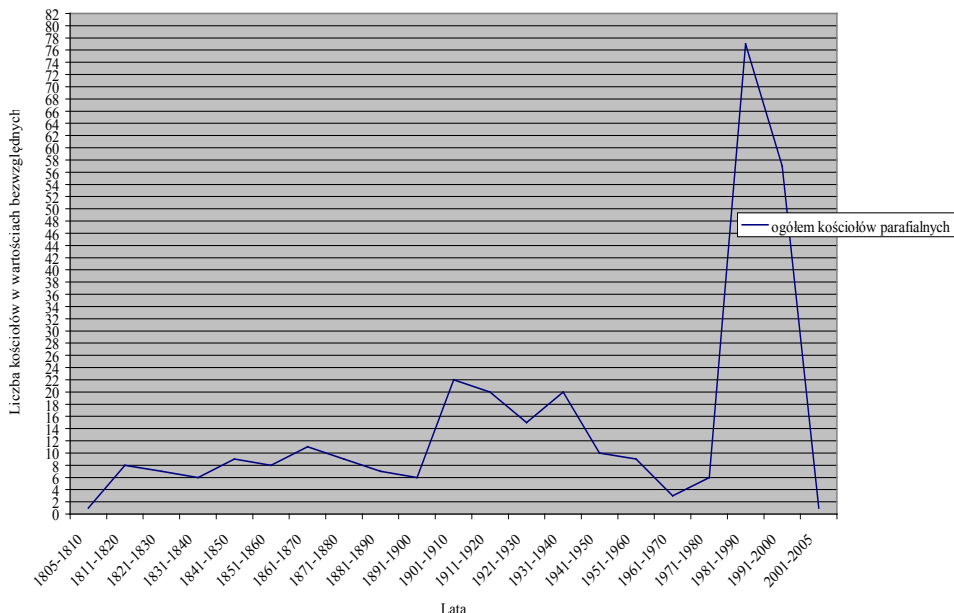
Dla naszych badań nad budownictwem sakralnym niezbędnymi schematyzmami diecezji janowskiej czyli podlaskiej (nazwa diecezji funkcjonująca do 1924 r.), zwanej od 1925 diecezją siedlecką czyli podlaską, a od 1992 diecezją siedlecką okazały się: *Catalogus Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Podlachiensis* 1864; *Catalogus Ecclesiarum et Cleri Dioecesis Podlachiensis seu Janoviensis pro Anno Domini* 1920; *Katalog duchowieństwa i parafii diecezji siedleckiej czyli podlaskiej*, Siedlce 1985; *Informator Diecezji Siedleckiej* 2005; Siedlce 2005; *Informator Diecezji Siedleckiej* 2008, Siedlce 2008.

² Poza licznymi artykułami poświęconymi ziemiaństwu guberni siedleckiej, G. Welik jest autorem ważnej publikacji książkowej zatytułowanej: *Ziemiaństwo guberni siedleckiej 1867-1912*, Siedlce 2009.

³ W pracy pt. *Spółeczna działalność ziemiaństwa lubelskiego w latach 1864-1914*, Lublin 2009, autor cały piąty rozdział poświęcił lubelskim kościołom i ich ziemiańskim kolatorom i fundatorom.

⁴ Do ważkich prac J. Żywickiego należą: *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, Lublin 1998, oraz *Urzednicy: architekci, budowniczości, inżynierowie cywilni... Ludzie architektury i budownictwa w województwie lubelskim oraz guberni lubelskiej w Królestwie Polskim w latach 1815-1915*, Lublin 2010.

Wykres1: Liczba kościołów parafialnych wybudowanych na obszarze (archi)diecezji lubelskiej, z uwzględnieniem świątyń wzniesionych w latach 1818-1867 w diecezji janowskiej czyli podlaskiej, przedstawiona w poszczególnych dziesięcioleciach

Jak wynika z powyższego wykresu, w procesie budownictwa sakralnego na obszarze (archi)diecezji lubelskiej możemy wyróżnić trzy okresy jego znacznego nasilenia. Pierwszy odwołuje się do lat 1901-1910, kolejny zaznaczył się w latach 1931-1940, zaś ostatni został zapoczątkowany w latach 80 – tych XX w. i trwał przez dwa kolejne dziesięciolecia. W niniejszym artykule zajmiemy się całym XIX wiekiem, aż do pierwszego dziesięciolecia XX w., w którym nastąpił zauważalny wzrost liczby nowych świątyń parafialnych.

2. XIX-wieczny ruch budowy kościołów parafialnych w diecezji lubelskiej

W całym XIX stuleciu liczba nowo wybudowanych kościołów parafialnych wahała się w poszczególnych dziesięcioleciach od jednego do 11, przy czym najwyższą wartość osiągnęła w latach 1861-1870. Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć na ile wzrost ten nastąpił na skutek przyłączenia do diecezji lubelskiej terytorium skasowanej w 1867 r. diecezji janowskiej, a na ile wiązał się on z kolejną modyfikacją przepisów budowlanych, rozszerzającą kompetencje powołanych do życia w marcu 1817 r. dozorców kościelnych⁵, o czym powiemy w dalszej części tekstu. W pierwszym pięcioleciu XIX

⁵ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Akta dotyczące budowy Kościołów i restauracji tychże oraz innych zabudowań parafialnych 1864-1871, sygn. Rep 60 IVa 33, k.6-77 (Zbiór przepisów o fabrykach kościelnych i dozorcach kościelnych, parafij katolickich, obejmujących obowiązujące w Królestwie Polskim postanowienia i instrukcje, w przedmiocie budowania, restauracji i reparacji budowli kościelnych i plebańskich, oraz utrzymania cmentarzy wydany Za upoważnieniem Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Warszawa 1863).

w. na obszarze diecezji lubelskiej wybudowano tylko jeden kościół parafialny, murowany w miejscowości Sobienie Jeziory⁶. W kolejnym dziesięcioleciu wzniesiono 3 kościoły drewniane (w miejscowości: Huszcza, Kożuchówek, Sarnaki) oraz 4 murowane (w Bychawce, Łańcuchowie, Opolu Podedwórz i Pruszyń). Ukończono rozpoczętą jeszcze w poprzednim stuleciu budowę kościoła w Mokobodach. W tym też dziesięcioleciu została powołana do życia na mocy bulli papieża Piusa VII „*Ex imposita Nobis*” z 30 VI 1818 r. diecezja janowska czyli podlaska z siedzibą w Janowie Podlaskim, której terytorium w całości zostało wydzielone z diecezji lubelskiej i włączone w granice metropolii warszawskiej⁷. Dlatego kontynuując omawianie ruchu budowlanego kościołów parafialnych w diecezji lubelskiej oddzielnie omówimy kościoły wzniesione w obydwu diecezjach do roku 1867, kiedy to diecezja janowska czyli podlaska na skutek jej kasaty, a następnie inkorporacji do diecezji lubelskiej, po raz kolejny stanowiła z diecezją lubelską jedną całość. W latach 1821-1830 w granicach diecezji lubelskiej wzniesiono 4 nowe, murowane świątynie parafialne: w Krasnymstawie pw. Trójcy Przenajświętszej, Kumowie, Surhowie i Wielączy, natomiast w diecezji janowskiej czyli podlaskiej powstały dwie świątynie murowane w Sokołowie i Maciejowicach oraz jedna świątynia w parafii Czerwonka Sokołowska, której budulcem było drewno.

Ruch budowy kościołów parafialnych w dwóch następujących dziesięcioleciach był porównywalny do wcześniejszych okresów. W latach 1831-1840 w diecezji lubelskiej przybyły trzy nowe kościoły parafialne: w Bożej Woli, Łopienniku i Gródku. Tylko w przypadku pierwszego z nich budulcem było drewno. W tym samym czasie w diecezji janowskiej czyli podlaskiej również powstały trzy murowane świątynie parafialne: w Pratulinie, Borowie i Wirowie (Wierowie).

Na lata 1841-1850 przypada budowa czterech murowanych kościołów w diecezji lubelskiej w parafiach: Siennica Różana, Karczmiska, Tomaszowice oraz Żyrzyn i pięciu kościołów w diecezji janowskiej czyli podlaskiej: Jabłonna, Wołyń, Domanice, Ostrówek⁸ i Bordziłówka, spośród których dwa ostatnie to budowle drewniane.

Lata 1851-1860 to okres budowy 8 nowych świątyń parafialnych: pięciu w diecezji lubelskiej: Czernięcin, Zakrzówek, Grabowiec, Milejów, Kryłów spośród których tylko pierwsza powstała z drewna i trzech w diecezji janowskiej czyli podlaskiej: murowanej w Komarówce i drewnianych w Łomazach i Zofiborze.

Liczba nowo wybudowanych kościołów nieznacznie wzrosła w kolejnym dziesięcioleciu, przypadającym na lata 1861-1870, po czym ustabilizowała się, powracając do poziomu z pierwszej połowy XIX w. i już do końca tegoż stulecia nie wykazywała znaczących dysproporcji. We wspomnianych już latach przełomu na obszarze obydwu diecezji, wzniesiono ogółem 10 świątyń murowanych (w parafiach: Adamów, Huszlew, Trzebieszów, Terespol, Samogoszcz, Stara Wieś, Wyrozęby, Dubienka, Tyszowce, Susiec) i 1 drewnianą (w Rossoszu). Spośród nich aż 8 nowych świątyń powstało w grani-

⁶ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, *Jeziory 1809, 1860*, sygn. Rep 60 V 12: (...) *Ecclesia haec est Matrix. - Ecclesia illa extracta est ex Muro solido. Fundata ab Illustrissimo Carolo Comite Jezierski Anno 1805.* (...).

⁷ *Bullarii Romani continuatio summorum pontificum Clementis XIII, Clementis XIV, PII VI, PII VII, Leonis XII, PII VIII, et Gregorii XVI...* Tomus decimus Quintus continens pontificatus PII VII., Romae 1853, s.61-68 (Nova dioecesis distributio in regno Poloniae). [diecezja podlaska, s. 66]; *Bulla „Ex imposita nobis” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 roku, dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim*, w: *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 271-284. [diecezja podlaska, s. 279].

⁸ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, *Ostrówek 1860*, sygn. Rep 60 V 22.

cach diecezji janowskiej czyli podlaskiej, a tylko 3 w diecezji lubelskiej. Wynik budowlany w kolejnym dziesięcioleciu (1871-1880) osiągnął wartość 9, a w dwóch ostatnich dekadach XIX w. był równy kolejno: 7 i 6 nowym świątyniom. Na 9 kościołów parafialnych wzniesionych w latach 1871-1880, 2 były drewniane (w parafiach Moniatycze, Firlej), zaś 7 murowanych (w miejscowościach: Boiska, Frampol, Łukowa, Ceranów, Korytnica Węgrowska, Łaskarzew, Tuchowicz), natomiast wszystkie kościoły parafialne (w liczbie 7) powstałe w kolejnym dziesięcioleciu były murowane (Michów, Batorz, Józefów Ordynacki, Krężnica Jara, Tuczna, Zbuczyn, Sobieszyn).

Pośród 6 świątyni wybudowanych na przestrzeni lat 1891-1900, jedna była drewniana (Blinów), zaś pozostałe murowane (w parafiach: Wojcieszków, Garwolin, Miedzna, Stoczek Węgrowski, Chełm pw. Miłosierdzia Bożego).

Warto zaznaczyć, że zarówno w tym dziesięcioleciu, jak i w poprzednich obejmujących lata 1861-1870 i 1871-1880 większą liczbę nowo wybudowanych kościołów parafialnych odnotowaliśmy w diecezji podlaskiej. Zestawienie wszystkich kościołów wzniesionych w XIX w. zawiera poniższa tabela.

Tabela 1: Kościoły parafialne wzniesione w latach 1805-1900 na obszarze diecezji lubelskiej i diecezji janowskiej czyli podlaskiej.

Parafia w diecezji lubelskiej	Materiał budowlany wraz rokiem budowy świątyni	Parafia z diecezji janowskiej czyli podlaskiej	Materiał budowlany wraz rokiem budowy świątyni
Batorz	murowany [1882-1884]	Adamów	murowany [1802-1866]
Blinów	drewniany [1871-1899]	Bordziłówka	drewniany [1850]
Boiska	murowany [1861-1873]	Borowie	murowany [1831]
Boża Wola	drewniany [1831-1834]	Ceranów	murowany [1874]
Bychawka	murowany [1797-1816]	Czerwonka	drewniany [1829]
Chełm pw. Miłosierdzia Bożego	murowany [1899]	Domanice	murowany [1849]
Czernięcin	drewniany [1857-1858]	Garwolin	murowany [1890-1894]
Dubienka	murowany [1865]	Huszczka	drewniany [1811]
Firlej	drewniany [1879-1880]	Huszlew	murowany [1862-1867]
Frampol	murowany [1873-1878]	Jabłonna	murowany [1841]
Grabowiec	murowany [1855]	Jeziory Sobienie	murowany [1806]
Gródek	murowany [1840]	Komarówka	murowany [1855]
Józefów Ordynacki	murowany [1883-1886]	Korytnica Węgrowska	murowany [1875-1880]
Karczmiska	murowany [1842-1848]	Koźuchówek	drewniany [1814]
Krasnystaw pw. Trójcy Przenajśw.	murowany [1825-1826]	Łaskarzew	murowany [1876]
Krężnica Jara	murowany [1884-1887]	Łomazy	drewniany [1851]
Kryłów	murowany [1852-1860]	Maciejowice	murowany [1821]
Kumów	murowany [1821-1824]	Miedzna	murowany [1893]
Łańcuchów	murowany [1812-1817]	Mokobody	murowany [1793-1819]
Łopiennik	murowany [1827-1832]	Opole	murowany [1811]
Łukowa	murowany [1880]	Ostrówek	drewniany [1850]
Michów	murowany [1878-1881]	Pratulín	murowany [1838]
Milejów	murowany [1855-1859]	Pruszyń	murowany [1807-1812]

Moniatycze	drewniany [1873]	Rossosz	drewniany [1870]
Siennica Różana	murowany [1840-1844]	Samogoszcz	murowany [1864]
Surhów	murowany [1820-1824]	Sarnaki	drewniany [1816]
Susiec	murowany [1862-1868]	Sobieszyn	murowany [1883-1886]
Tomaszowice	murowany [1850]	Sokolów	murowany [1826]
Tyszowce	murowany [1867-1869]	Stara Wieś	murowany [1870]
Wielącza	murowany [1822-1826]	Stoczek Węgrowski	murowany [1897-1899]
Zakrzówek	murowany [1851-1853]	Terespol	murowany [1863]
Żyrzyn	murowany [1803-1848]	Trzebieszów	murowany [1863]
		Tuchowicz	murowany [1876-1880]
		Tuczna	murowany [1879-1882]
		Wirów	murowany [1836]
		Wołyń	murowany [1843]
		Wojcieszków	murowany [1897-1899]
		Wyrozębny	murowany [1866]
		Zbuczyn	murowany [1880-1890]
		Zofibór	drewniany [1852-1854]

Podsumowując wstępną charakterystykę ruchu budowy kościołów w diecezji lubelskiej w XIX stuleciu, należy powiedzieć, że był on raczej stabilny, a w jego rezultacie wzniesione zostały 72 kościoły parafialne, z czego 58 murowanych zaś 14 drewnianych. Zdecydowanie więcej kościołów wybudowano w diecezji podlaskiej, bo aż 40 (w tym 9 drewnianych), natomiast w diecezji lubelskiej liczba ta wyniosła 32 (w tym 5 drewnianych). Jeśli chodzi o proporcje pomiędzy kościołami murowanymi i drewnianymi, to odsetek tych ostatnich nie przekroczył 20%. Podobny wynik swoich zestawień otrzymała G. Ruszczyk, według której w latach 1850-1917 kościoły drewniane stanowiły około 20 % ówczesnej produkcji budowlanej⁹. Wartości liczbowe określające ilość kościołów wzniesionych w diecezji lubelskiej i janowskiej czyli podlaskiej w XIX w. zawiera tabela 2.

Tabela 2: Zestawienie statystyczne kościołów parafialnych wzniesionych w latach 1805-1900 na obszarze diecezji lubelskiej i diecezji janowskiej czyli podlaskiej.

Lata	Liczba kościołów drewnianych	Liczba kościołów murowanych	Ogółem
1805-1810	0	1	1
1811-1820	3	5	8
1821-1830	1	6	7
1831-1840	1	5	6
1841-1850	2	7	9
1851-1860	3	5	8
1861-1870	1	10	11
1871-1880	2	7	9

⁹ G. Ruszczyk, *Drewniane kościoły w Polsce 1918-1939. Tradycja i nowoczesność*, Warszawa 2001, s.53.

1881-1890	0	7	7
1891-1900	1	5	6
Ogółem	14	58	72
Lata	Liczba kośc. drewn. w diec. lubelskiej	Liczba kośc. mur. w diec. lubelskiej	Ogółem
1805-1810	0	0	0
1811-1820	0	2	2
1821-1830	0	4	4
1831-1840	1	2	3
1841-1850	0	4	4
1851-1860	1	4	5
1861-1870	0	3	3
1871-1880	2	3	5
1881-1890	0	4	4
1891-1900	1	1	2
Ogółem	5	27	32
Lata	Liczba kośc. drewn. w diec. podl.	Liczba kośc. mur. w diec. podl.	Ogółem
1805-1810	0	1	1
1811-1820	3	3	6
1821-1830	1	2	3
1831-1840	0	3	3
1841-1850	2	3	5
1851-1860	2	1	3
1861-1870	1	7	8
1871-1880	0	4	4
1881-1890	0	3	3
1891-1900	0	4	4
Ogółem	9	31	40

Jednostajność jaką wykazywał sakralny ruch budowlany w XIX w., daleka była od jego intensyfikacji, która nastąpiła dopiero w pierwszym dziesięcioleciu XX w. Przez niemal całe XIX stulecie przepisy budowlane obowiązujące w Królestwie Polskim, na terytorium którego znajdował się obszar diecezji lubelskiej, skutecznie ograniczały i utrudniały wznoszenie nowych świątyń, których fundatorami byli właściciele majątków ziemskich, bogaci dziedzice miejscowych dóbr, duchowieństwo oraz parafianie. Do kręgu takich ludzi, jak miejscowe duchowieństwo, właściciele ziemscy, bogaci wpływowi gospodarze należała także inicjatywa prac budowlanych¹⁰.

¹⁰ W. F. Wilczewski, *Zwiastun powszechnej radości. Ruch budowy kościołów w diecezji wileńskiej w latach 1890-1914*, Białystok 1995, s. 33.; G. Ruszczyk, dz. cyt., s. 51.

Zgodnie z *Rozporządzeniem Cesarskim* z dnia 6/18 marca 1817 r. bezpośredni nadzór i opieka nad wznoszeniem nowych i remontem starych kościołów powierzone zostały ustanowionym w tym celu dozorum kościelnym, składającym się z kolatora, proboszcza oraz 3 parafian, zatwierdzonych przez Komisję Wojewódzką¹¹. Jednocześnie zgodnie z artykułem 29 tegoż dekretu wszystkie fundusze i budowle kościelne znalazły się pod zarządem Komisji Obrządków Religijnych i Oświecenia Publicznego, mogącej także pociągać do odpowiedzialności członków dozoru kościelnego. Ponadto dekret ten określał źródła oraz sposoby pozyskiwania funduszy na utrzymanie kościołów, cmentarzy oraz zabudowań kościelnych i plebańskich. Dwie przewodnie kwestie marcowego postanowienia dotyczące po pierwsze pracy organów nadzoru i opieki nad kościołami, a po drugie pozyskiwania środków na cele budownictwa kościelnego, zostały rozwinięte, uzupełnione i nieznacznie zmodyfikowane na mocy kolejnych decyzji władz państwowych z lat: 1818, 1823/1824, 1835, 1837, 1846, 1863. Dla naszych badań najistotniejsze z tych przepisów budowlanych są: dekret carski z dnia 25 grudnia/ 6 stycznia 1823/1824 r. uzupełniający przepisy z marca 1817 r. oraz postanowienie sprzed wybuchu powstania styczniowego z dnia 8/20 stycznia 1863 r. rozszerzające *atrybucje* dozorów kościelnych. Pozostałe zarządzenia dotyczyły m. in. zasad rozkładu kosztów na budowę lub reparację kościołów i zabudowań przykościelnych pomiędzy parafianami (1818 r.), reparacji kościołów filialnych (1835 r.) oraz przepisów odnoszących się do cmentarzy (1846 r.). Postanowienie z 1837 r. rozwijało dotychczas wydane przepisy.¹²

Sledząc ewolucję przepisów dotyczących budownictwa sakralnego i kościelnego na podstawie dekretów z 6 (18) marca 1817 r., 25 grudnia (6 stycznia) 1823/1824 oraz z 8 (20) stycznia 1863 r. możemy dostrzec kilka istotnych dla nas zmian.

O ile dekret z 1817 r. ustanawiał członków dozoru kościelnego w składzie: kolator, pleban i pochodzących z wyboru trzech parafian, zatwierdzonych przez Komisję Wojewódzką, o tyle postanowienie z lat 1823/1824 wykluczyło plebana z dozoru kościelnego wprowadzając na jego miejsce miejscowego dziekana i dziedzica majątku ziemskiego w obrębie którego położony był kościół parafialny. Ponadto przysługujące dotychczas kolatorowi i plebanowi prawo wyboru trzech pozostałych członków dozoru kościelnego zostało im odebrane i przeniesione na parafian z zastrzeżeniem, że mogą oni wybierać tylko właścicieli dóbr nieruchomości. Zatem zgodnie z postanowieniem z roku 1823/1824 w skład dozoru kościelnego wchodził: kolator, miejscowy dziekan, dziedzic oraz 3 parafian będących właścicielami dóbr nieruchomości. W parafiach nie posiadających 3 parafian – właścicieli dóbr nieruchomości, dozory kościelne mogły się składać z mniejszej liczby członków, a nawet tylko z 3 przedstawicieli: kolatora, dziedzica i miejscowego dziekana.¹³

Przepisy z 1817 r. określały także źródła funduszy czerpanych na utrzymanie kościoła oraz pozostałych zabudowań kościelnych, spośród których najważniejsze to:

¹¹ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, *Akta dotyczące budowy Kościołów ...*, k.14-15 (*Zbiór przepisów o fabrykach...*); B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, s. 686-687.; J. Skarbek, *Diecezja plocka w latach 1795-1831*, w: *Studia Plockie. Jubileuszowa Księga Pamiątkowa 900-lecia Diecezji*, red. J. Kłoczowski, cz. 1, t. 3, Płock 1975, s. 265.; F. Stopniak, *Kościół na Lubelszczyźnie i Podlasiu na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1975, s. 94-95; J. Żywicki, *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, Lublin 1998, s. 24.

¹² AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, *Akta dotyczące budowy Kościołów ...*, k.14 (*Zbiór przepisów o fabrykach...*).

¹³ Tamże, k. 15, 40.

fundusz specjalny danego kościoła, powstały na skutek zapisów związanych z erygowaniem kościoła, czy w wyniku późniejszych rozporządzeń. Kolejny fundusz składał się z dobrowolnych ofiar parafian zbieranych na utrzymanie świątyni, zaś trzeci fundusz był zasilany z rozkładu kosztów pomiędzy członkami dozoru, a więc plebanem, kolatorem i parafianami.¹⁴

Zadanie pozyskiwania funduszy oraz ich kontrola i zarząd nad nimi zostały powierzone dozoram kościelnym. Im także rozporządzenie z 1823/1824 r. przydzieliło dodatkowe obowiązki zapisane w art. 2: „uznanie potrzeby reparacji, ułożenie planu, wyrachowanie i rozkład kosztów na reparacye lub stawianie nowych kościołów i budowli kościelnych, należy wyłącznie do miejscowych dozorów kościelnych”. Jednakże dysponowanie przez dozór kościelny funduszem danego kościoła ograniczone zostało już przepisami z 1817 r., zgodnie z którymi dozór mógł ponosić wydatki na reparację i wznoszenie nowych kościołów i zabudowań nie przekraczające 50 rubli. O wydatkach na cele budowlane w kwocie do 150 rubli decydował rząd gubernialny, natomiast decydem w sprawie inwestycji kościelnych przekraczających kwotę 150 rubli była Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego¹⁵. Wysokość tych kosztów została zwiększona na mocy „Najwyższego Ukazu” z 8 (20) stycznia 1863 r., wskutek czego dozory kościelne mogły decydować o wydatkach do wysokości 300 rubli, rządy gubernialne do 3000 rubli, natomiast o potrzebie wyższych wydatków, a także w sprawie wzniesienia nowego kościoła bądź kaplicy decyzję podejmowała KRWRiOP¹⁶. W tym ostatnim przypadku, jak również przy kosztach budowy lub reparacji przekraczających 300 rubli, naczelnik powiatu kierował do danej parafii budowniczego powiatowego z zadaniem wykonania planów oraz anszlagów, które dozór kościelny po ich przyjęciu i akceptacji przekazywał naczelnikowi powiatu, a ten z kolei przedstawiał je wraz z protokołem rewizji budowli do zatwierdzenia bądź rządowi gubernialnemu, jeżeli kwota nie przekraczała 3000 rubli, bądź KRWRiOP przy kwocie wyższej. Jednocześnie władze zatwierdzające plany i anszlagi określały jeden z dwóch sposobów wykonania robót: administracyjnie przez dozór kościelny oraz przez entrepryzę za pośrednictwem publicznej licytacji (dzisiejszy przetarg) wylaniającej wykonawcę projektu¹⁷. Przepisy budowlane ze stycznia 1863 r. zdezaktualizowały się zaraz po powstaniu styczniowym. Juz w 1864 r. sprawy wyznań zostały przejęte przez Komisję Spraw Wewnętrznych Królestwa, a od 1871 r. podlegały bezpośrednio Ministerstwu Spraw Wewnętrznych w Petersburgu. Ukazem z dnia 14/26 lipca 1864 r. ograniczono kompetencje dozorów kościelnych, wprowadzając obok nich zebrania parafialne, których członkowie (katolicy posiadający w danej gminie minimum trzy morgi ziemi) mieli wyłączne prawo wnioskować o w sprawie uchwalania składek na inwestycje kościelne.¹⁸

Pomimo sformułowania szeregu przepisów dotyczących kościelnego ruchu budowlanego, stosunek administracji carskiej do budownictwa kościelnego był nieprzychylny, w związku z czym niejednokrotnie tak władze państwowe jak i kościelne nie

¹⁴ Tamże, k. 16.

¹⁵ Tamże, k. 20.

¹⁶ Tamże, k. 3, 22; G. Ruszczyk, dz. cyt., s. 48.

¹⁷ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, *Akta dotyczące budowy Kościołów ...*, k. 27 (*Zbiór przepisów o fabrykach...*); J. Ziólek, *Diecezja plocka w latach 1832-1863*, w: *Studia Płockie. Jubileuszowa Księga Pamiętowa 900-lecia Diecezji*, red. J. Kłoczowski, cz. 1, t. 3, Płock 1975, s. 292; J. Żywicki, dz. cyt., s. 28.

¹⁸ J. Żywicki, dz. cyt., s. 28

respektowały istniejących regulacji prawnych. Utrudnianie remontów kościołów oraz prawie całkowity brak pozwoleń na stawianie nowych, było jednym ze skutecznych środków represyjnych stosowanych przez władzę carską, zarówno po powstaniu listopadowym i styczniowym, jak również po likwidacji Kościoła unickiego w Królestwie Polskim w 1875 r.¹⁹ Urzędnicy na szczeblu powiatowym niejednokrotnie stwierdzali, że pomimo złego stanu w jakim znajduje się istniejący stary kościół nie widzą potrzeby budowy nowego. Jednakże największe trudności w kwestii budowy nowych kościołów stwarzali urzędnicy gubernialni, wysuwając zastrzeżenia co do projektu i kosztorysu, wymagając wielokrotnych poprawek, uzupełnień, mających na celu opóźnianie prac budowlanych, a w konsekwencji ich udaremnienie. Przykładem paraliżowania prac remontowych jest kościół w Potoku Ordynackim (Wielkim), o którego restaurację zarówno proboszcz parafii, jak i administrator diecezji lubelskiej wielokrotnie na przestrzeni kilku lat zabiegali u władz powiatowych i gubernialnych. Te ostatnie w odpowiedzi na ponaglenia administratora diecezji, swoją opieszałość w podejmowaniu decyzji uzasadniały niedokładnościami w przedstawionym przez władze kościelne projekcie restauracji kościoła parafialnego w Potoku Ordynackim (Wielkim), pisząc pod datą 5/17 czerwca 1864 r., że: „[...] projekt restauracji kościoła parafialnego w Potoku Ordynackim, po dopełnionej w biurze Rządu Gubernialnego rewizji, dla dostrzeżonych niedokładności nie mógł być zatwierdzonym, został z stosownymi uwagami powrócony do udokładnienia. W maju rb. Naczelnik powiatu powtórnie nadmieniony projekt przedstawił – i ten obecnie jest przedmiotem w opinii technicznej, która, gdy udzieloną zostanie, w czym Rząd Gubernialny jednocześnie Budowniczem Gubernialnemu wydaje polecenie – projekt rzeczony wziętym będzie pod decyzję i jeżeli nowe niedokładności nie staną na przeszkodzie, wykonanie robót restauracyjnych, Rząd Gubernialny komu wypada niezwłocznie poruczy.”²⁰

Wszelkie utrudnienia ze strony administracji carskiej różnego szczebla, były powodem uciekania się do łapówkarstwa, co niejednokrotnie było jedynym sposobem na ominięcie przeszkód i piętrzących się ograniczeń wstrzymujących budowę nowej świątyni²¹. Inną przyczyną zaniedbań w przedmiocie remontu starych kościołów i budowy nowych było zaniedbywanie obowiązków przez sam dozór kościelny, przykładem czego może być pismo proboszcza parafii Kumów do administratora diecezji lubelskiej z dnia 20 czerwca 1864 r., w którym uskarża się on na zaniedbania w kwestii remontu dachu na kościele, tak ze strony dozoru, jak też i władz powiatowych. W korespondencji do administratora diecezji pisze:

Dach na Kościele Parafialnym w Kumowie, w roku jeszcze 1827 kosztem ówczesnego Biskupa Kollatora gontami pobity, skutkiem czasu, takiemu uległ zniszczeniu (...). Od lat trzech podpisany Proboszcz (...), składał Rapporta Dozorowi Kościelnemu, nawet i Naczelnikowi Powiatu Krasnystawskiego, z domaganiem się przedsięwzięcia, stosownie do istniejących przepisów, zaradczych środków, mianowicie zreparowania tymczasowie dachu z funduszu pokładnego²²

¹⁹ Tamże, s. 30.

²⁰ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, *Akta dotyczące budowy Kościołów ...*, k. 161-163.

²¹ W. F. Wilczewski, dz. cyt., s. 69-73.

²² Fundusz pokładny był jednym ze źródeł finansowania prac remontowo-budowlanych, pozyskiwany z opłat cmentarnych. Do innych źródeł finansowania kosztów należały: fundusze posiadane z erekcji i zapisów na rzecz kościoła, procent od ¼ części pozyskiwanej po zmarłych beneficjantach, dochody osiągane z okresu wa-

w miejscach uszkodzonych i zesłania Budowniczego do zrobienia anszłagu na pobicie dachu nowymi gontami.

Gdy powyższe usiłowania proboszcza żadnego dotychczas nie osiągnęły skutku, gdy zaniedbanie obowiązków dawniejszymi Ukazami i Postanowieniami a mianowicie Instrukcją dn. 5/17 Marca 1863 r. na Dozór Kościelny włożonych, pociąga za sobą ostatnie spustoszenie Kościoła a parafian na nadzwyczajne Koszta naraża, przeto podpisany stosownie do §§ 48 i 49 wyżej powołanej Instrukcji ma zaszczyt prosić J.W. Pralata Administratora Dyecezyi

1° Aby wezwać raczył Naczelnika Powiatu Krasnostawskiego, aby także bez żadnej straty czasu polecił Dozorowi Kościelnemu Parafij Kumów zebrać się na posiedzenie i zarządzić niezwłocznie tymczasową reparację Dachy na Kościele w punktach z gontów ogołoconych (...)

2° Aby także Naczelnik P-tu jak najrychlej zesłał na grunt Budowniczego P-tu dla przygotowania Planu i Anszałgu na pobicie całego Kościelnego Dachy nowymi gontami i takowy Anszałg w formy przepisane zaopatrzony z wiosną roku przyszłego 1865, niezawodnie w wykonanie wprowadził.²³

Liczba kościołów parafialnych wymagających wszelkiego rodzaju remontów począwszy od pierwszych lat XIX w. była bardzo wysoka. Posiadane przez nas informacje w tym zakresie odnoszą się do 99 kościołów parafialnych (w tym 6 filialnych) funkcjonujących około 1801 r. w granicach 7 dekanatów diecezji chełmsko-lubelskiej: chełmskiego, krasnostawskiego, kurowskiego, lubelskiego, łukowskiego, parczewskiego, stężyckiego. Na 99 parafii, 54 posiadały kościoły murowane, 42 drewniane, 1 murowano – drewniany, zaś dwie parafie: w Pawłowicach oraz Łukowie nie posiadały w tym czasie swoich świątyń. W parafii Łuków dotychczasowa świątynia została strawiona przez pożar, natomiast w Pawłowicach nabożeństwa do czasu wzniesienia nowego murowanego kościoła, odbywały się w tymczasowym „wystawionym na kształt szopy” budynku. Jeśli chodzi o stan zachowania kościołów parafialnych na obszarze diecezji chełmsko-lubelskiej, informacje przez nas posiadane dotyczą 96 świątyń (bowiem w 3 przypadkach brak danych na temat stanu kościoła parafialnego), spośród których, ponad połowa, jak podaje nam źródło, była w stanie złym, bądź też wymagała natychmiastowej reparacji. Zbiorcze dane w tej kwestii zawiera tabela nr 3.

Tabela 3: Stan materialny kościołów parafialnych na obszarze diecezji chełmsko-lubelskiej z uwzględnieniem rodzaju budulca tychże kościołów

Stan kościołów Materiał budowlany	drewnia- ny	muro- wany	murowano- drewniany	brak kościola	ogółem
dobry	2	25			27
dość dobry	2				2
średni	2	2			4
pomierny	11		1		12
do reparacji	17	21			38
zły	5				5

kującego beneficjum oraz z jego administracji zwane *funduszem interkalarnym*, a ponadto tzw. *bonifikacja* z kasy ubezpieczeń otrzymywana za spalone budowle, jeżeli w ich miejsce wznoszone były nowe oraz oszczędności zgromadzone w banku pozyskane z poprzednich prac remontowo-budowlanych.

²³ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, *Akta dotyczące budowy Kościołów ...*, k. 155.

bardzo zły	2				2
najgorszy	1				1
niedokończony		2			2
nowy		1			1
brak informacji o stanie kościoła		3			3
brak kościoła				2	2
Ogółem	42	54	1	2	99

Źródło: AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, *Urządzenie diecezji Chełmsko-Lubelskiej, później Lubelskiej 1761-1838*, sygn. Rep 60 I 131, k. 313-320 (*Wykaz kościołów i ich stan materialny z dochodem rocznym*).

Jak wynika z powyższej tabeli liczba kościołów parafialnych będących w świetle statystyki w stanie dobrym, bądź też dość dobrym i średnim, stanowiła zaledwie 35% wszystkich świątyń. Udział kościołów określonych jako „pomiernie” wyniósł około 13%, natomiast blisko 50% świątyń parafialnych znajdowało się w stanie złym, bardzo złym oraz wymagającym natychmiastowej reparacji. Dwa kościoły w Korytnicy Łaskarzewskiej oraz Ulanie zaliczone zostały w statystyce do kościołów niedokończonych, natomiast nowo wymurowany kościół w Pruszyńcu określony został jako „nowy”. Ponadto prawie wszystkie kościoły, których stan zachowania uznano za dobry, były murowane, natomiast świątynie, których budulcem było drewno wykazywały znacznie więcej zniszczeń, dlatego też, ich stan był w przeważającej mierze „pomierny” i zły, wymagający prac remontowych. Wykaz wszystkich 99 kościołów parafialnych zawiera tabela nr 4.

Tabela 4: Wykaz kościołów parafialnych wraz z ich stanem materialnym położonych w dekanatach diecezji chełmsko-lubelskiej około 1801 r.

Parafia	Dekanat	Materiał budowlany	Stan zachowania
Orchówek	chełmski	murowany	?
Czulczyce	chełmski	drewniany	do reparacji
Dubienka	chełmski	drewniany	do reparacji
Kumów	chełmski	drewniany	do reparacji
Olchowiec	chełmski	drewniany	do reparacji
Świerże	chełmski	drewniany	do reparacji
Uhrusk	chełmski	murowany	do reparacji
Chełm	chełmski	murowany	dobry
Sawin	chełmski	murowany	dobry
Sosnowica	chełmski	murowany	dobry
Pawłów	chełmski	drewniany	pomierny
Wereszczyn	chełmski	drewniany	średni
Dorohusk filialny	chełmski	drewniany	zły
Krasnostaw	krasnostawski	murowany	?
Łopiennik	krasnostawski	drewniany	do reparacji
Plonka	krasnostawski	drewniany	do reparacji
Siennica	krasnostawski	drewniany	do reparacji
Surhów	krasnostawski	drewniany	do reparacji
Gorzków	krasnostawski	murowany	do reparacji

Tarnogóra	krasnostawski	murowany	do reparacji
Wojślawice	krasnostawski	murowany	dobry
Żółkiewka	krasnostawski	murowany	dobry
Chłaniów	krasnostawski	mur-drew	pomierny
Michów	kurowski	drewniany	do reparacji
Bochotnica	kurowski	murowany	do reparacji
Wąwolnica	kurowski	murowany	do reparacji
Grabów	kurowski	drewniany	dobry
Baranów	kurowski	murowany	dobry
Kurów	kurowski	murowany	dobry
Klementowice	kurowski	drewniany	pomierny
Markuszów	kurowski	murowany	średni
Żyrzyn	kurowski	drewniany	zły
Lublin Czwartek	lubelski	murowany	?
Bełżyce	lubelski	murowany	do reparacji
Piaski	lubelski	murowany	do reparacji
Abramowice	lubelski	murowany	dobry
Czerniejów	lubelski	murowany	dobry
Częstoborowice	lubelski	murowany	dobry
Fajśławice	lubelski	murowany	dobry
Konopnica	lubelski	murowany	dobry
Krzczonów	lubelski	murowany	dobry
Lublin Kolegiata	lubelski	murowany	dobry
Zemborzyce	lubelski	drewniany	dość dobry
Matczyn	lubelski	drewniany	pomierny
Wojciechów filialny	lubelski	drewniany	pomierny
Krężnica filialny	lubelski	drewniany	zły
Adamów	łukowski	drewniany	bardzo zły
Łuków	łukowski	brak kościoła	brak kościoła
Radoryż	łukowski	drewniany	do reparacji
Trzebieszów	łukowski	drewniany	do reparacji
Wojcieszków	łukowski	drewniany	do reparacji
Zbuczyn	łukowski	drewniany	do reparacji
Kock	łukowski	murowany	do reparacji
Radzyń	łukowski	murowany	do reparacji
Ulan	łukowski	murowany	niedokończony
Pruszyń	łukowski	murowany	nowy
Kąkolewnica filialny	łukowski	drewniany	pomierny
Stanin	łukowski	drewniany	pomierny
Tuchowicz	łukowski	drewniany	pomierny
Serokomla	łukowski	drewniany	średni
Łysobyki	łukowski	murowany	średni
Domanice	łukowski	drewniany	zły
Biskupice	parczewski	murowany	do reparacji
Czemierniki	parczewski	murowany	do reparacji
Krasienin	parczewski	murowany	do reparacji
Łaszczów filialny	parczewski	murowany	do reparacji

Łęczna	parczewski	murowany	do reparacji
Mełgiew	parczewski	murowany	do reparacji
Parczew	parczewski	drewniany	dobry
Bystrzyca	parczewski	murowany	dobry
Dys	parczewski	murowany	dobry
Kamionka	parczewski	murowany	dobry
Kijany	parczewski	murowany	dobry
Lubartów	parczewski	murowany	dobry
Ostrów	parczewski	murowany	dobry
Puchaczów	parczewski	murowany	dobry
Rudno	parczewski	murowany	dobry
Serniki	parczewski	murowany	dobry
Firlej filialny	parczewski	drewniany	dość dobry
Łańcuchów	parczewski	drewniany	pomierny
Drążgów	stężycki	drewniany	bardzo zły
Pawłowice	stężycki	brak kościoła	brak kościoła
Brzeziny	stężycki	drewniany	do reparacji
Nowodwór	stężycki	drewniany	do reparacji
Żabianka	stężycki	drewniany	do reparacji
Bobrowniki	stężycki	murowany	do reparacji
Gołąb	stężycki	murowany	do reparacji
Kłoczew	stężycki	murowany	do reparacji
Ryki	stężycki	murowany	do reparacji
Stężyca	stężycki	murowany	do reparacji
Żelechów	stężycki	murowany	do reparacji
Górzno	stężycki	murowany	dobry
Okrzeja	stężycki	murowany	dobry
Gończyce	stężycki	drewniany	najgorszy
Korytnica	stężycki	murowany	niedokończony
Łaskarzew	stężycki	drewniany	pomierny
Samogoszcz	stężycki	drewniany	pomierny
Wilczyska	stężycki	drewniany	pomierny
Maciejowice	stężycki	drewniany	zły

Źródło: AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, *Urządzenie diecezji Chełmsko-Lubelskiej, późniejszej Lubelskiej 1761-1838*, sygn. Rep 60 I 131, k. 313-320 (*Wykaz kościołów i ich stan materialny z dochodem rocznym*).

Jak wynika z powyższych zestawień tabelarycznych, stan materialny kościołów parafialnych w początkach XIX w. wymagał podjęcia natychmiastowych prac remontowo-budowlanych, co przy ograniczeniach prawnych, a zarazem finansowych było dość trudnym przedsięwzięciem.

W raporcie o stanie kościołów parafialnych w diecezji lubelskiej, sformułowanym pod datą 17 marca 1812 r. biskup Wojciech Skarszewski uskarżał się Ministrowi Spraw Wewnętrznych i Religijnych na zaniedbania i zaległości w kwestii budowy nowych i remontów istniejących już kościołów. Domagał się kościołów dla parafii w Łomazach, Wohyniu, Bordziłówce, Pustelniku, donosząc że: „[...] Łomazy [...] pozbawione będąc Kościoła Łacińskiego przez zdarzony Ogień od lat szesnastu Kościoła nowego doczekać

się nie mogą i pleban przymuszony jest odprawiać Nabożeństwo w Cerkwi z niewygodą Parafian Obrządku Łacińskiego i Ruskiego. [...]”. Z kolei: „W Wohyniu [...], w Burdziłowie [...], i w Pustelniku [...] po spaleniu przypadkowym Kościołów odprawuje się Nabożeństwo w Szopkach wystawionych tym czasem z ubliżeniem Chwały Boskiej i niewygodą Parafian”²⁴.

Sporządzony trzydzieści lat później „Wykaz plebanji które w ciągu roku ostatniego obsadzone zostały oraz stanu budowli kościelnych w dniu 31 XII roku 1831 Dyecezyi Lubelskiej uskuteczniony”²⁵ podaje, iż z końcem roku 1831, na 145 kościołów parafialnych (w tym 17 filialnych i 2 kaplice publiczne), aż 74 wymagały rychłej reparacji. Spośród nich 59 należało do kolacji prywatnej, 9 do rządowej, zaś 4 do duchownej. W przypadku 2 kościołów nie podano kolatora. Biorąc pod uwagę przynależność dekanalną kościołów parafialnych wymagających prac remontowo-budowlanych, możemy powiedzieć, że największą ich liczbę – 11 posiadał dekanat urzędowski, 10 świątyń wymagających reparacji znajdowało się w granicach dekanatu kazimierskiego, 9 na obszarze dekanatu lubelskiego i zamojskiego, 8 położonych było w dekanacie chodelskim, 7 w chełmskim, 6 w tyszowieckim, 5 w tarnogrodzkim, po 4 w dekanatach lubartowskim i hrubieszowskim oraz jedna w dekanacie krasnostawskim. Według wspomnianego powyżej wykazu w ciągu całego roku 1831 nie udało się całkowicie wyreperować żadnego kościoła, podjęto natomiast prace remontowe zaledwie przy dwóch świątyniach: w Horodle w dekanacie hrubieszowskim oraz w Puchaczowie w dekanacie chełmskim²⁶.

Ważkim problemem związanym z brakiem środków finansowych na remont starych kościołów parafialnych, bądź też na budowę nowych, była postawa samych parafian, którzy niejednokrotnie uchylali się od ponoszenia jakichkolwiek wydatków na ten cel, prosząc o wyłączenie danej miejscowości z parafii, planującej wzniesienie nowego kościoła, natomiast przyłączenie jej do parafii posiadającej świątynię nie wymagającą nakładów finansowych. Ucieczka przed kosztami budowy nowego kościoła była jednym z powodów, jakimi parafianie danej miejscowości argumentowali chęć przynależenia do innej parafii i potrzebę wytyczenia dla niej nowych granic. Innym motywem były starania właścicieli ziemskich posiadających folwarki na terenie dwóch różnych parafii o scalenie ich i włączenie w granice jednej parafii. Prośby kierowane w tym celu do władz kościelnych i państwowych nasiliły się szczególnie po 1905 r. Wówczas to nastąpił także wzrost budownictwa sakralnego na obszarze diecezji lubelskiej, o czym powiemy w dalszej części tekstu. Parafiom posiadającym większą liczbę wiernych łatwiej było podjąć wydatki na cele remontowo-budowlane świątyni. Świadczy o tym prośba prezesa dozoru kościelnego parafii Huszcza wystosowana do biskupa diecezji lubelskiej pod datą 6 marca 1906 r. w sprawie nie odłączania wsi Mazanówki od parafii Huszcza, w której pisał on: „*Wiadomo Waszej Excelencji że parafia Huszcza po dwudziestu latach zamknięcia zbiera się do restauracji zrujnowanego kościoła i stawiania plebanii. Odłączenie wsi Mazanówki mającej przeszło 400 dusz od naszej parafii liczącej tylko 2000 dusz (...) przyniosłoby nam uszczerbek wielki*”²⁷.

²⁴ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Księga zawierająca korespondencję Biskupa Skarszewskiego z rządem od r.1805-1823, sygn. Rep 60 A 191a, s. 101-103.

²⁵ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, O rubrycelach i katalogach drukiem ogłoszanych vol. II 1825-1885, sygn. Rep 60 II a 109 (*Wykaz plebanji które w ciągu roku ostatniego obsadzone zostały oraz stanu budowli kościelnych w dniu 31 XII roku 1831 Dyecezyi Lubelskiej uskuteczniony*).

²⁶ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, O rubrycelach i katalogach ... (*Wykaz plebanji ...*).

²⁷ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Akta o terytoriach 1902-1908, sygn. Rep 60 I 145.

Wszelkiego rodzaju utrudnienia na jakie napotykali inicjatorzy oraz budowniczy nowych świątyń miały miejsce w całym XIX stuleciu. Sytuacja uległa zmianie po ukazie tolerancyjnym z 1905 r., kiedy to kary za wznoszenie budowli sakralnych wbrew stosownym przepisom prawnym stały się mniej dotkliwe oraz łatwiej można było uzyskać wszelkie zezwolenia²⁸. „*Ukaz tolerancyjny*” z 1905 r. obok tolerancji religijnej wprowadzał również nowe regulacje prawne w zakresie kościelnych inwestycji budowlanych, zgodnie z którymi decyzja o przeprowadzaniu remontów i zastępowaniu starych świątyń nowymi należała do władzy diecezjalnej, natomiast zezwoleń na wznoszenie kościołów w nowo erygowanych parafiach udzielało Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.²⁹ Obserwowana stopniowa rezygnacja z budownictwa kościołów drewnianych na rzecz kościołów murowanych, w głównej mierze warunkowana była wprowadzanymi przepisami prawnymi odnoszącymi się do materiału budowlanego świątyń.

3. Budownictwo świątyń w pierwszym dwudziestolecu XX w.

Niewątpliwie zauważalny wzrost liczby nowo wzniesionych świątyń w pierwszym dziesięcioleciu XX w. był jednym ze skutków wydanego w 1905 r. ukazu tolerancyjnego. Zgodnie z punktem 13 tego aktu: do pozwolenia na budowę, odnowienie i restaurację kościołów i domów modlitwy wszystkich wyznań konieczna była: 1) zgoda władzy duchownej odpowiedniego obcego wyznania, 2) posiadanie w gotówce niezbędnych funduszy pieniężnych, a po trzecie przestrzeganie ustawy budowlanej. W przypadku remontu świątyni, bądź budowy w jej miejsce nowej, decyzję podejmowała władza diecezjalna, natomiast zezwolenie na budowę kościoła w nowo erygowanych parafiach nadal wydawało Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Znaczący wzrost liczby ludności oraz utrudniona komunikacja między daną miejscowością, a dotychczasowym kościołem parafialnym, były warunkami, które należało spełnić, aby ubiegać się o zgodę na wzniesienie nowej świątyni. Dodatkowo na obszarze parafii obsługiwanej przez jednego księdza powinno było znajdować się co najmniej sto domów zamieszkałych przez parafian³⁰. Drugim równie ważnym czynnikiem, który zadecydował o znaczącym wzroście budownictwa sakralnego była wizyta pasterska, którą ordynariusz lubelski bp Franciszek Jaczewski odbył w 1905 r. po całej diecezji.³¹ Jego podróż pasterska objęła także parafie guberni siedleckiej³². Owocem tejże wizyty było między innymi wzmożone budownictwo sakralne. Ponadto wzrost liczby wiernych w parafiach rzymskokatolickich, który był nie tylko skutkiem przyrostu naturalnego, ale przede wszystkim konwersji były unitów przymuszonych po 1875 r. do prawosławia, zrodził potrzebę budowy nowych okazałych kościołów. W tym okresie na obszarze diecezji lubelskiej, w strukturach której do 1918 r. funkcjonowała diecezja janowska czyli podlaska, wybudowano 22 nowe kościoły parafialne. W grupie tej było 21 kościołów murowanych, zaś tylko dla jednego materiałem budowlanym było drewno. Wśród murowanych znalazły

²⁸ F. Stopniak, *Kościół na Lubelszczyźnie ...*, s. 118.

²⁹ J. Żywicki, dz. cyt., s. 30.

³⁰ K. Dębiński, *Ukaz tolerancyjny z dnia 30 kwietnia 1905 r. w diecezji lubelskiej. Wolność unitom porzucenia prawosławia*, Warszawa 1918, s. 17-18; Tenże, *Dozory kościelne rzymsko-katolickie w Królestwie Polskiem*, wyd. 2, Warszawa 1913, s. 30-31.

³¹ Tenże, *Podróż pasterska J. E. Ks. Fr. Jaczewskiego Biskupa Lubelskiego po dekanatach Krasnostawskim, Zamojskim, Biłgorajskim, Tomaszowskim, Hrubieszowskim i Chełmskim odbyta w 1905 roku*, Lublin 1906 (Odbitka z Kalendarza wydanego w Lublinie na rok 1906).

³² *Ziemiaństwo guberni siedleckiej 1867-1912*, Siedlce 2009, s. 82.

się świątynie wzniesione w parafiach: Grębków, Miastków, Zembrów, Osieck, Sadowne, Liw, Malowa Góra, Piszczac, Rusków, Konstantynów, Kornica, Łosice, Kielczewice, Konopnica, Świerże, Wysokie, Dorohusk, Rejowiec, Niemce, Mełgiew, Zemborzyce. Z kolei drewniana świątynia powstała w Rossoszu. Jak można zauważyć większość z tych świątyń, bo aż 13 powstała na obszarze nieistniejącej wówczas diecezji janowskiej czyli podlaskiej, szczególnie dotkniętej represjami i rusyfikacją. Był to również obszar, na którym odnotowano najwyższą liczbę konwersji po 1905 r. Ponadto aktywność ziemianstwa tegoż terenu, mocno zaangażowanego w sprawy religijne, odegrała ogromną rolę w budowaniu nowych świątyń.

W kolejnym dziesięcioleciu obejmujących lata 1911-1920 wzniesiono 20 kościołów parafialnych, spośród których tylko jeden był drewniany: w parafii Kraczevice, zaś pozostałe murowane w miejscowościach: Garbów, Mokrelipie, Sitaniec, Boby, Wąwolnica, Komarów, Pawłów, Opole Podedwórze, Komarówka, Ratoszyn, Dołhobyczów, Gościeradów, Łopiennik, Radoryż, Łomazy, Wilga, Ryki, Seroczyn, Parczew. Wykaz wszystkich świątyń parafialnych wzniesionych w latach 1900-1920 zawiera tabela nr 5.

Tabela 5: Wykaz kościołów parafialnych wzniesionych w latach 1900-1920 w granicach diecezji lubelskiej

Parafia	Materiał budowlany wraz rokiem budowy świątyni	styl architektoniczny
Boby	murowany [1907-1914]	neogotycki
Dołhobyczów	murowany [1910-1914]	neogotycki
Dorohusk	murowany [1907-1909]	neogotycki
Garbów	murowany [1908-1912]	neogotycki
Gościeradów	murowany [1908-1920]	neogotycki
Grębków	murowany [1903]	neogotycki
Kielczewice	murowany [1904]	bez wyraźnego stylu
Komarów	murowany [1908-1911]	neoromański
Komarówka	murowany [1908-1912]	neogotycki
Konopnica	murowany [1905]	neogotycki
Konstantynów	murowany [1906-1909]	neogotycki
Kornica	murowany [1907-1908]	neogotycki
Kraczevice	drewniany [1920]	bez wyraźnego stylu
Liw	murowany [1905-1909]	neogotycki
Łomazy	murowany [1907-1911]	neogotycki
Łopiennik	murowany [1909-1912]	neogotycki
Łosice	murowany [1906-1909]	neogotycki
Malowa Góra	murowany [1906-1909]	neogotycki
Mełgiew	murowany [1906-1910]	neogotycki
Miastków	murowany [1904]	neogotycki
Mokrelipie	murowany [1907-1913]	neogotycki
Niemce	murowany [1907-1909]	neogotycki
Opole Podedwórze	murowany [1910-1914]	neogotycki
Osieck	murowany [1902-1909]	neogotycki
Parczew	murowany [1905-1913]	neogotycki
Pawłów	murowany [1908-1912]	neogotycki

Piszczac	murowany [1908]	eklektyczny
Radoryż	murowany [1910-1915]	neogotycki
Ratoszyn	murowany [1907-1911]	neogotycki
Rejowiec	murowany [1906-1907]	neogotycki
Rossosz	drewniany [1908]	bez wyraźnego stylu
Rusków	murowany [1905-1908]	neogotycki
Ryki	murowany [1908-1914]	neogotycki
Sadowne	murowany [1906-1909]	neogotycki
Seroczyn	murowany [1909-1915]	neogotycki
Sitaniec	murowany [1907-1913]	zbliżony do neogotyckiego
Świerże	murowany [1907-1909]	neogotycki
Wąwolnica	murowany [1907-1914]	neogotycki
Wilga	murowany [1910-1914]	neogotycki
Wysokie	murowany [1905-1908]	neogotycki
Zemborzyce (obecnie Lublin)	murowany [1905-1907]	neogotycki
Zembrów	murowany [1902-1905]	pseudoromański

Znacząca większość kościołów parafialnych wzniesionych w latach 1900-1920 prezentuje styl neogotycki. Również w XIX w. wznoszono kościoły neogotyckie, między innymi w Wielączy, Kryłowie, Frampolu, Sobieszynie czy Wojcieszkowie, ale nie stanowiły one tak znaczącej grupy. Do 41 kościołów parafialnych wymienionych w tabeli nr 5 należałoby dodać, jeszcze kilka nieparafialnych, które dopiero po utworzeniu przy nich parafii po roku 1918 stały się parafialnymi. Są nimi neogotyckie świątynie w Różance, Jabłoni, Gęsi i Kolanie. Ta ostatnia wybudowana w 1860 jako kaplica, w 1919 r. przemianowana została na kościół parafialny. Aktywność i zaangażowanie lubelskiego i podlaskiego ziemiaństwa w budowę nowych świątyń parafialnych, ale także w ich restaurację, odbudowę, czy rozbudowę znacząco wpłynęła na wzrost liczby nowych, neogotyckich świątyń. Z dużego wsparcia finansowego lubelskich ziemian – kolatorów, korzystał wzniesiony w 1887 r. kościół w Krężnicy Jarej do którego utensylia i aparaty kościelne ufundowali Rohlandowie z Żabiej Woli, Brzezińscy ze Strzeszkowic, Kielczewscy z Prawiednik, czy Stadniccy z Osmolic³³. Z fundacji Adama Wessla został wzniesiony w 1848 r. murowany, klasycystyczny kościół parafialny w Żyrzynie³⁴. Wybudowany w 1905 r. z inicjatywy ks. Jana Kureczko kościół w Konopnicy, powstał przy znaczącym zaangażowaniu parafian i okolicznych ziemian: Stadnickich z Radawca czy Swinarskich z Konopnicy³⁵. Budowę świątyni w Mełgwi wspierali znacznymi datkami finansowymi: właściciel majątku Mełgiew Podzamcze – Zygmunt Rulikowski wraz z Józefem Dreckim z Krzesimowa.³⁶ Z inicjatywy Józefata i Marii z Pilitowskich Budnych wzniesiono w 1907 r. kościół filialny w Rejowcu przemianowany w 1919 na parafialny, z kolei fundatorem neogotyckiej świątyni w Ratoszynie powstałej w 1911 r. był właściciel dóbr chodelskich i ratoszyńskich – Ludwik Nowakowski³⁷. Neogotycka świątynia w parafii Niemce również wzniesiona została z fundacji ówczesnego właściciela tamtej-

³³ A. Przeglasiński, dz. cyt., s. 300.

³⁴ Tamże, s. 302-303.

³⁵ Tamże, s. 312-313.

³⁶ Tamże, s. 313.

³⁷ Tamże, s. 314-315.

szege majątku Ignacego Budnego³⁸. W tym samym czasie powstał w Świerżach neogotycki kościół, pod budowę którego plac ofiarowała Maria z Jełowickich Orsetti rodzona siostra bp sufragana lubelskiego. Ona też pokryła koszty robót przy jego wznoszeniu³⁹. Sumptem właściciela majątku Dołhobyczów Stefana Świeżawskiego, także w tej miejscowości wybudowano neogotycką murowaną świątynię⁴⁰.

Swoje fundusze na cele budownictwa sakralnego ochnożo przekazywało ziemiaństwo podlaskie. Właściciel Sterdyni Ludwik Górski ufundował między innymi kościoły w Ceranowie i częściowo w Zembrowie⁴¹. Z fundacji Aleksego Hempla został wzniesiony kościół parafialny w Tuchowiczu.⁴² Budowę kościoła w Wyrożbach sfinansował właściciel klucza repkowskiego Tadeusz Doria-Dernałowicz, z kolei koszty budowy kościoła w Starej Wsi pokryli książe Sergiusz Golicyn wraz z żoną Marią z Jezierskich. Nowe murowane kościoły w Samogoszcy, Kolanie, czy Huszlewie również powstały z fundacji miejscowego ziemiaństwa. Pierwszy z nich ufundowany został przez hr. Stanisława Zamojskiego, z kolei kościół w Kolanie powstał dzięki wsparciu hr. Amelii Łubieńskiej, zaś kościół w Huszlewie wybudowano przy pomocy finansowej ks. Jeremiasza Woronieckiego. Do kościołów parafialnych w całości ufundowanych lub korzystających podczas budowy ze znaczącego wsparcia właścicieli majątków ziemskich należały także nowo wzniesione świątynie w Korytnicy Węgrowskiej, Sobieszynie, Miedznej, Grębkowie, Stoczku Węgrowskim, Konstantinowie, Ruskowie, Sadownem, Kamionnej⁴³, Liwie.⁴⁴ Ziemiaństwo budowało też liczne kapliczki i kaplice filialne, a w swoich pałacach udostępniało dla okolicznych mieszkańców oratoria pałacowe, w których regularnie sprawowany był kult, jak również odbywały się nabożeństwa okolicznościowe. Można powiedzieć, że pod koniec XIX w., kiedy niedostatek kościołów parafialnych był mocno zauważalny i odczuwalny, czy to z powodu przepisów budowlanych paraliżujących wszelkie inwestycje kościelne, czy to na skutek licznych kasat parafii po powstaniu styczniowym, czy też z przyczyn demograficznych, kaplice - oratoria pałacowe faktycznie pełniły wówczas rolę kościołów parafialnych.

Budownictwu sakralnemu w pierwszym dziesięcioleciu XX w. sprzyjały warunki natury politycznej, których konsekwencją był wspomniany już ukaz tolerancyjny z 1905 r., nie tylko gwarantujący wolność wyznania, czego skutkiem były masowe powroty byłych unitów na łono Kościoła rzymskokatolickiego, ale także liberalizujący dotychczasowe przepisy dotyczące budowy, odbudowy, czy reparacji świątyń i kaplic. Niestety swobody te po 1911 r. ponownie zostały ograniczone. Okólnikiem z 13 stycznia 1912 r. za obowiązujące w zakresie budowy i reparacji kościołów uznane zostały restrykcyjne rozporządzenia z 1863 r.⁴⁵

³⁸ Tamże, s. 317.

³⁹ Tamże, s. 318-319.

⁴⁰ Tamże, s. 321.

⁴¹ G. Welik, *Ziemiaństwo guberni siedleckiej 1867-1912*, Siedlce 2009, s. 111-112.

⁴² Tamże, s. 114.

⁴³ Parafia Kamionna - w diecezji siedleckiej od 1925 r. Jedna z 5 parafii odłączonych od archidiecezji warszawskiej i przyłączonych do diecezji siedleckiej na mocy bulli papieża Pius XI *Vix dum Poloniae unitas* z 28 października 1925 r.

⁴⁴ G. Welik, dz. cyt., s. 159-161.

⁴⁵ J. Żywicki, dz. cyt., s. 31.

Summary

Joanna Kumor-Mielnik

Building of parish churches in the diocese of Lublin and Janów (Podlasie) in the years 1805-1918

The article presents statistics of building Catholic parish churches in two, the Eastern Diocese of the Polish Kingdom. The author draws attention to the variation of the intensity and decay of wooden buildings. The Russian state and religious repression and Russification cause artificial stagnation Catholic church building. Just the liberalization of the law in 1905 launched intense, yet short-lived development of building parish churches. Then erected dozens of stately, neo-Gothic churches. The period of liberalization Russian policy lasted until 1911.

Резюме

Йоанна Кумор-Мельник

Строительство приходских церквей в епархии люблинской и яновской (подляской) в 1805-1918 гг.

В статье представлены статистические данные строительства католических приходских церквей в двух, восточных епархиях Королевства Польского. Автор обращает внимание на различия в интенсивности и уменьшение числа деревянного строительства. Российские государственные и религиозные репрессии и русификация вызвали искусственной застой католического церковного строительства. Только либерализация закона в 1905 году начинает интенсивное но кратковременное развитие строительства приходских церквей. Тогда возведены десятки величественных, нео-готических церквей. Период либерализации российской политики продолжается до 1911 года.